

текстури Сходу⁴³. З східними провінціями Римської імперії пов'язують-ся також аналогічні типи поховальних споруд, відкриті в некрополі Том⁴⁴.

Херсонес з рубежу нашої ери мав зв'язки з Малою Азією. Міста цього району стають основними торговельними партнерами Херсонеса⁴⁵. У складі його населення були вихідці з малоазійських міст, про що свідчать не лише власні імена, але й епітафії з типово малоазійськими формулами⁴⁶. Саме звідси й походить архітектура поховальних пам'яток, запозичених херсонесітами і широко використовуваних у некрополі міста. Можливо, поява склепів була обумовлена наявністю у складі населення міста значної групи вихідців з цього району.

В. М. ЗУБАРЬ

Склепы с нишами-лежанками из некрополя Херсонеса

Резюме

Значительной группой погребальных сооружений, открытой в некрополе Херсонеса, являются склепы с нишами-лежанками. До настоящего времени этот тип памятников не получил должного освещения в специальной литературе. В настоящей статье характеризуется эта группа склепов, определяется время их появления в некрополе города, а также делается попытка выяснить вопрос об их происхождении.

На основе анализа рассматриваемых памятников, мы считаем, что в некрополе склепы появляются на рубеже нашей эры и наиболее интенсивно строятся в III—IV вв. Склеп как тип погребального сооружения в Северном Причерноморье заимствован из Восточного Средиземноморья, где камерные гробницы известны с очень раннего времени. Появление склепов в некрополях Ольвии, Боспора и Херсонеса было связано с ростом имущественной дифференциации населения этих центров, а также обусловлено тесными контактами городов Северного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем и Малой Азией, откуда шел приток населения в греческие колонии юга нашей страны.

Е. В. МАКСИМОВ

Взаємовідносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я

З'ясування особливостей у відносинах між зарубинецьким населенням Середнього Подніпров'я і населенням степової зони має важливе значення для розуміння деяких характерних рис самої зарубинецької культури, а також причин її розквіту і занепаду.

Проте постановка цього питання до недавнього часу була неможливою, бо не знаходила достатнього обґрунтування. Лише археологічні дослідження останнього десятиріччя, проведені на зарубинецьких поселеннях, виявили ґрунтовні матеріали для вирішення проблеми. Раніше ж її можна було розглядати тільки побіжно, у зв'язку з вивченням степових пам'яток пізньоскіфського і сарматського часів. Так зроблено, наприклад, у відомій праці Б. М. Гракова, присвяченій Кам'янському городищу на Нижньому Дніпрі. Автор відзначає наявність у верхній частині культурного шару цього городища, що датується IV—III ст. до н. е., нечисленних уламків чорнолощеного посуду, відмінних від міс-

⁴³ *Toynbee J. M. C.* Op. cit., p. 237—270.

⁴⁴ *Barbu V.* Din necropolele Timisului Tipuri de morminte din epoca romana.— SCIV, t. 22, N 1. Bucuresti, 1971, s. 53—54.

⁴⁵ *Кадеев В. И.* Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV вв. н. э. Харьков, 1970, с. 31 и др.

⁴⁶ *Кадеев В. И.* Херсонес Таврический в I в. до н. э.—III в. н. э.— Автореф. докт. дис. М., 1975, с. 35; Античная скульптура Херсонеса. Каталог. К., 1976, с. 120 и др.

цевої кераміки, її висловлює припущення, що вони могли потрапити сюди з території Середнього Подніпров'я, з пам'яток зарубинецької культури¹.

Подібний керамічний матеріал привернув увагу і М. І. Вязьмітіної, яка досліджувала нижньодніпровське городище Золота Балка, що також існувало в пізньоскіфський час. Проте М. І. Вязьмітіна, на відміну від Б. М. Гракова, віднесла цей посуд до гетодакійської подунайської культури². Вона вважала, що його могли принести сюди, на територію Нижнього Подніпров'я, військові загони гетів, які в середині I ст.

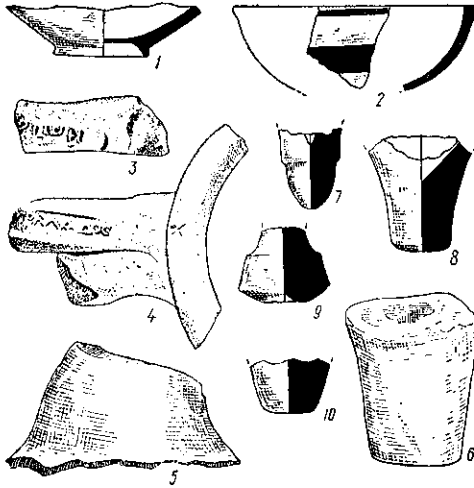

Рис. 1. Античний посуд і амфори з зарубинецьких поселень:

1, 2 — фрагменти мисочок III—II ст. до н. е.; 3, 4 — уламки ручок клеймованих амфор III ст. до н. е.; 5—10 — уламки ніжок амфор III—I ст. до н. е.

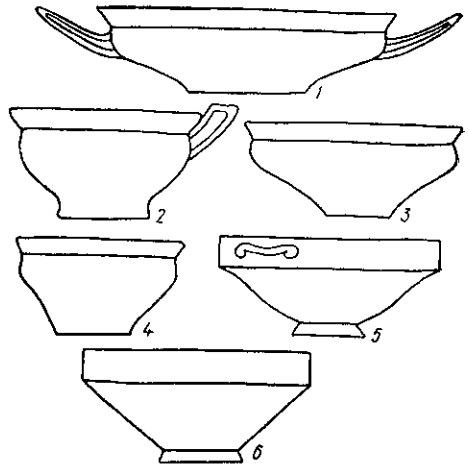

Рис. 2. Античний та зарубинецький столовий посуд:

1, 2, 5 — античні кіліки — прототипи чорнолощеної зарубинецьких мисок; 3, 4, 6 — чорнолощені зарубинецькі миски — Зарубинці, Корчувате, Почеп.

до н. е. здійснили великий похід від Дунаю до берегів Дніпра, подолавши при цьому опір античних держав Західного і Північного Причорномор'я, в тому числі й Ольвії.

В 1963 р. нами були зібрані дані про наявність досить численних знахідок античного посуду, головним чином, уламків амфор серед матеріалів зарубинецьких поселень Середнього Подніпров'я³. З часом, у зв'язку із зростанням досліджень зарубинецьких поселень цієї території, зокрема Канівщини (особливо багато знахідок такого типу дали розкопки городища Пилипенкова Гора у Каневі⁴), кількість їх значно збільшилася (рис. 1). Тоді ж було висловлене припущення⁵ про те, що ці знахідки в комплексі з зарубинецькими матеріалами, виявленими на нижньодніпровських городищах пізньоскіфського часу Б. М. Граковим, М. І. Вязьмітіною, Н. М. Погребовою⁶, В. П. Петровим⁷ та іншими дослідниками, вказують на існування досить тісних торговельних, а, мож-

¹ Граков Б. Н. Камьянское городище на Нижнем Днепре.— МИА, № 36. М., 1954, с. 99.

² Вязьмітіна М. І. Золота Балка. К., 1962, с. 232.

³ Максимов Є. В. Античний імпорт на Середньому Придніпров'ї в зарубинецький час.— Археологія, т. 15, К., 1963.

⁴ Максимов Є. В. Зарубинецьке городище Пилипенкова гора.— Археологія, вип. 4, 1971, с. 52.

⁵ Максимов Є. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К., 1972, с. 91—97.

⁶ Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре.— МИА, 1958, № 64, с. 103—247.

⁷ Петров В. П. Раскопки на Гавриловском и Знаменском городищах.— КСИА АН УССР, 1955, № 4, с. 47.

ливо, й етнічних зв'язків між зарубинецьким населенням лісостепового Середнього Подніпров'я і степовими нижньодніпровськими пізньоскіфськими городищами.

Ці тісні зв'язки є свідченням давньої традиції, що сягає своїми коренями часів формування зарубинецької культури. Адже можна вважати прийнятим в науці положення про те, що у створенні зарубинецької культури важливу роль відіграло місцеve населення Середнього Подніпров'я попередньої пізньоскіфської доби. Воно входило з давнини до складу Великої Скіфії і засвоїло чимало рис власне скіфської культури⁸, хоч і зберегло свої прадавні лісостепові відмінності.

Отже, відносини жителів зарубинецьких поселень Середнього Подніпров'я з пізньоскіфським населенням Нижнього Дніпра мали глибокі традиції. До того ж, вони були економічно перспективними, заснованими на існуванні двостороннього взаємовигідного торговельного обміну. В попередні часи торгівля між античними містами Північного Причорномор'я і глибинними районами Скіфії була дуже жвавою, причому найактивнішу участь в ній брало населення Середнього Подніпров'я⁹.

Зарубинецько-скіфські торговельні контакти за обсягом були значно меншими, проте роль їх у житті зарубинецького суспільства мусила бути помітною, оскільки вони відкривали для жителів Середнього Подніпров'я новий світ, знайомили їх з незвичайною і високою щодо свого рівня культурою, де античні традиції мали велику силу. Це було спілкування представників двох різних за рівнем розвитку суспільств, сліди якого відбилися в певних рисах зарубинецької культури.

Іх можна помітити, наприклад, у формах зарубинецької кераміки Середнього Подніпров'я. Ми маємо на увазі не тільки такі унікальні вироби, як велика чорнолощена посудина з Суботівського могильника, корпус якої був прикрашений вертикальними канелюрами, звичайними для античних чорнолакових канфарів елліністичного часу, або ліпна посудина з Корчуватівського могильника у Києві, що відтворює форму фасоських амфор III ст. до н. е. Не менш переконливо про силу античного впливу свідчить масова чорнолощена кераміка, в першу чергу — середньодніпровські миски з прямими, відхиленими назовні вінцями, опуклим плечем і конічним корпусом (рис. 2, 3, 4). Попередника цієї форми не знайдено серед численних типів латенської кераміки Центральної Європи, оскільки ним був не кельтський прототип, а античний кілік пізньоелліністичного часу, широко відомий в Північному Причорномор'ї (рис. 2, 1, 2).

Про вплив античної кераміки на зарубинецьку свідчить поява на Середньому Подніпров'ї, а потім у Верхньому Подесенні нового керамічного типу — мисок з високими вертикальними вінцями (рис. 2, 6). Це сталося в першому столітті нашої ери, а незадовго перед тим — на рубежі нашої ери — в античному світі набули поширення миски і чаші з вертикальною і прямою верхньою частиною, вкриті червоним лаком різної якості (рис. 2, 5).

Початок торговельних відносин зарубинецького Подніпров'я з Півднем належить до найранішого етапу існування зарубинецької культури — останньої третини III ст. до н. е. Саме тим часом датуються уламки коських амфор з двоствольними ручками і клеймами, знайдені при розкопках Пилипенкової Гори¹⁰.

Ці аморфні матеріали III, а також II ст. до н. е. є найчисленнішими знахідками імпортних виробів, що трапилися на зарубинецьких поселеннях Середнього Подніпров'я. Меншу групу становлять уламки ам-

⁸ Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. К., 1975, с. 7, 94.

⁹ Онайко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. М., 1970, с. 69.

¹⁰ Максимов С. В. Зарубинецьке городище Пилипенкова Гора, с. 55.

фор рубежу н. е. — початку I ст. до н. е.¹¹, оскільки на обсязі торговельного обміну негативно відбилися ускладнення, викликані військовим тиском гетських і сарматських племен на Ольвію і пізньоскіфські поселення Нижнього Подніпров'я, які в цій торгівлі були енергійними посередниками. Саме звідси відправлялися по Дніпру на північ, до зарубинецьких поселень Канівщини та Київщини амфори з вином, столовий посуд античного виготовлення, прикраси з скла та кольорових металів.

Тут був центр торгівлі античними товарами з населенням зарубинецької культури і закономірно, що тут, на Нижньому Подніпров'ї, а не в Ольвії чи інших античних містах Північного Причорномор'я знайдено зарубинецькі керамічні матеріали. Тут був початок торговельного шляху з античного Півдня на зарубинецьку Північ, а також закінчення зарубинецького шляху зі своєї батьківщини на Південь, по якому пройшла частина цього населення. Адже саме його представники виготовляли на Нижньому Дніпрі характерні для зарубинецької культури миски і горщики. Припускати, що вони завозилися сюди з Середнього Подніпров'я, так само, як і вважати їх виробами скіфів з еллінів — корінних жителів нижньодніпровських поселень,— немає серйозних підстав.

Перебування і проживання на Нижньому Дніпрі людності зарубинецької культури підтверджують дані місцевих могильників, таких, як Золотобалківський або Козацький.

Матеріали Золотобалківського могильника опубліковані нещодавно М. І. Вязьмітіною¹². Переважна кількість виявлених тут поховань являє собою могили катакомбного типу, властиві для місцевого пізньоскіфського населення. Звичайними були колективні, тобто сімейні поховання, які супроводжувалися предметами особистого користування, прикрасами, нечисленною зброєю в чоловічих могилах. Серед речей поховального інвентаря найбільшу кількість становить різноманітний посуд античних типів або ліпний, місцевого виготовлення, серед якого трапляються і зарубинецькі мисочки¹³. Їх небагато, але всі вони яскраво відмічні від пізньоскіфських типів. Аналогічні форми ми знаходимо серед матеріалів зарубинецьких могильників і поселень Середнього Подніпров'я¹⁴.

Для зарубинецької кераміки Золотобалківського могильника характерними є невеликі розміри і недосконала якість виконання. Такі риси мають і деякі керамічні вироби, знайдені на могильниках Середнього Подніпров'я. Очевидно, ці посудини виготовляли наспіх, терміново, спеціально для поховальних цілей. Процент такого посуду є невеликим для ритуальної кераміки Середнього Подніпров'я, де основна кількість припадає на звичайні побутові типи, добре відомі за матеріалами поселень. Та й на нижньодніпровських поселеннях зарубинецька кераміка представлена побутовими формами, яким властиві нормальні розміри столового посуду та висока якість формовки і лощіння¹⁵.

Для зарубинецької кераміки, знайденої в похованнях Золотобалківського могильника, відмітною рисою є належність до інвентаря виключно жіночих або ж дитячих поховань.

Ця обставина навряд чи є випадковою. Вона вказує на те, що носіями зарубинецького культурного і етнічного елементу були жінки та їх діти від змішаних шлюбів. Ці жінки, що опинились далеко від батьківщини, не були численними, як свідчить незначний процент поховань з зарубинецьким інвентарем в Золотобалківському могильнику, а також відносна нечисленність уламків зарубинецької кераміки серед матеріалів нижньодніпровських городищ. Тому вони не могли зберегти всі свої

¹¹ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К., 1972, с. 95.

¹² Вязьмитина М. И. Золотобалковский могильник. К., 1972.

¹³ Там же, рис. 61, 2, 5, 11.

¹⁴ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры, табл. 4, 8, 10 та ін.

¹⁵ Вязьмитина М. И. Золота Балка. К., 1962, рис. 65, 34—39.

племенні етнографічні риси, зокрема характерний поховальний обряд. Їх ховали в сімейних склепах-катакомбах, як усіх інших членів сім'ї, за звичаєм, прийнятим серед населення Нижнього Подніпров'я цього часу, — тобто за обрядом трупокладення з певною орієнтацією і набором поховального інвентаря. Але в могилу ставили зарубинецьку миску як характерну ознаку племенної належності померлої жінки або дитини.

На особливий етнічний тип цих нижньодніпровських поховань з зарубинецьким інвентарем вказують їх антропологічні характеристики.

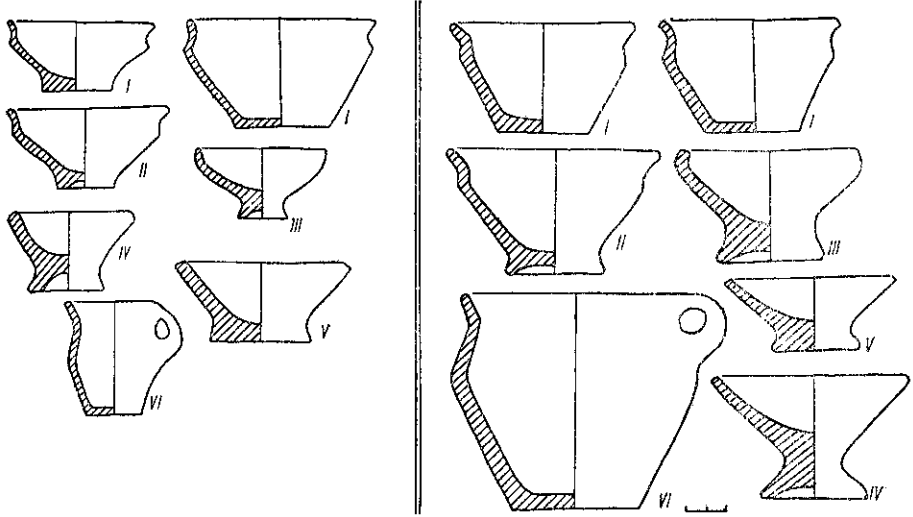

Рис. 3. Однотипні посудини з поховань Золотої Балки (ліворуч) та Дідова Шпиля.

Цих матеріалів ще небагато, але ті, що є, свідчать про належність їх до давньої середньоевропейської раси, що мала мезокранний череп і середньовиступаюче обличчя, тобто відрізнялася від еллінського чи сарматського етнічних типів¹⁶. Оскільки науці нічого невідомо про антропологічні особливості носіїв зарубинецької культури в зв'язку з поширенням у них обрядом кремації, ці дані становлять великий інтерес.

Особливим періодом у відносинах зарубинецького і пізньоскіфського населення став час сарматського натиску на городища Нижнього Дніпра, коли частина з них на рубежі н. е. була зруйнована, а іншим загрожувало знищення. В такий тривожний момент Середнє Подніпров'я стало областю переселення для частини нижньодніпровських племен. Але ці люди не займали тут вільні місця, вони осіли в обжитих поселеннях зарубинецької культури, а поховання здійснювали на зарубинецьких могильниках. Таке могло статися тільки при наявності традиційних добрих взаємовідносин.

Дані про існування нової сторінки у контактах населення Середнього і Нижнього Подніпров'я були одержані при розкопках могильника Дідів Шпиль, розташованого, як і синхронне йому городище Бабина Гора, на березі Дніпра поблизу с. Бучаки за 20 км північніше м. Канева.

На могильнику під час розкопок 1971—1975 рр. нами було виявлено 52 поховання, з яких 44 відносяться до пізньозарубинецького часу — I ст. до н. е.—I ст. н. е.¹⁷. Ці поховання діляться на дві майже рівні групи: одна з них представлена типовими для зарубинецької культури

¹⁶ Антропологічні визначення зроблені Т. С. Кондукторвою.

¹⁷ Максимов Е. В., Цыдровская Л. А. Итоги раскопок комплекса зарубинецкого времени и первых веков нашей эры близ г. Канева.—АО за 1975 г. М., 1976, с.353—354.

Середнього Подніпров'я тілоспаленнями; друга група, що займає своє окреме місце на території могильника,— це тілопокладання, головні риси поховального обряду яких, а також інвентар мають найближчі аналогії в матеріалах Золотобалківського могильника рубежу н. е.—I ст. до н. е. (рис. 3). Саме цим часом і слід датувати тілопокладання на Дідовому Шпилі, отже, і період появи нижньодніпровської людності на території Канівщини — південної, найближчої до Степу частини Середнього Подніпров'я.

Речі, аналогічні предметам поховального інвентаря могил з тілопокладанням, були виявлені також в житлових і господарських комплексах розташованого поруч з могильником городища Бабина Гора. Цей факт остаточно підтверджує думку про спільне і одночасне проживання в Середньому Подніпров'ї різних за походженням, але близьких за давніми традиціями знайомства і дружби пізньоскіфського населення та носіїв зарубинецької культури.

Можливо, з часом вони злилися б між собою, і тоді вишикла б нова спільність з єдиною матеріальною й духовною культурою. Проте історія не надала їм такого часу, бо невдовзі поселення і могильники зарубинецької культури на Середньому Подніпров'ї припиняють своє існування.

Ми вважаємо, що головною причиною цієї події була сарматська навала. Сарматсько-зарубинецькі відносини є важливою темою, розробка якої необхідна для розуміння історичної обстановки в Східній Європі на рубежі н. е. Проте ця тема в достатньому обсязі спеціально ще не вивчалася, тому в літературі існують різноманітні, часто апріорні думки з приводу місця і ролі сарматів у житті подніпровського лісостепового населення.

Ю. В. Кухаренко вважав, що сармати підтримували дружні відносини з носіями зарубинецької культури і кінець кінцем асимілювалися з ними¹⁸. На думку М. В. Шукіна, між зарубинецьким населенням і сарматами в I ст. н. е. піяких контактів не було і не могло бути, оскільки зарубинецькі пам'ятки Середнього Подніпров'я і сарматські могильники басейнів Тясмина і Росі відокремлює проміжок часу щонайменше в 50—70 років¹⁹.

Матеріали, здобуті при розкопках зарубинецьких пам'яток, дозволяють твердити інше — між сарматами і зарубинецьким населенням Середнього Подніпров'я існували якісь відносини, в результаті чого в зарубинецьких комплексах з'явилися сарматські (правда, дуже нечисленні) матеріали. Ще менше виявлено у сарматських могилах ритуальних предметів зарубинецького походження.

Можливо, ці відносини і не були прямими, а відбувалися через посередництво сусідніх племен — того ж таки пізньоскіфського населення Нижнього Подніпров'я.

Такі контакти датуються часом від кінця I ст. до н. е. до середини або кінця I ст. до н. е. (останню дату точно зараз визначити ще неможливо). Відтоді починається короткий період сарматської експансії, воєнних наскоків проти зарубинецьких осель на Середньому Подніпров'ї і лише потім, десь в кінці I ст. до н. е. або на початку II ст. н. е., сармати закріплюють за собою правобережне Середнє Подніпров'я — басейни Тясмина і Росі, де й зафіксовані їхні могильники. Наведемо матеріали, які дали можливість зробити викладені вище висновки.

1. Найбільшу кількість предметів, виготовлення або поширення яких можна пов'язати з сарматською культурою першої половини I ст. н. е., було знайдено в похованнях могильника, виявленого в с. Суботів Чигиринського району Черкаської області — найпівденнішій пам'ятці зару-

¹⁸ Кухаренко Ю. В. К вопросу о славяно-скифских и славяно-сарматских отношениях.— СА, 1954, т. 19, с. 120.

¹⁹ Шукин М. Б. Сарматские памятники Среднего Поднепровья и их соотношение с зарубинецкой культурой.— Археологический сборник, вып. 14. Л., 1972, с. 52.

бинецької культури Середнього Подніпров'я, розташованій в басейні р. Тясмин, на межі зі Степом. Це — бронзовий дзвіночок, реберчасті намистини з блакитної пасти та з такого ж матеріалу привіска-амулет, що зображує священного єгипетського жука — скаребея, намистини з гірського кришталю, сіроглиняний ліпний вузькогорлий глечик з ручкою, горщик з кулястим корпусом²⁰. Таких же типів предмети знайдено в сарматських похованнях великого могильника на р. Молочній²¹, розташованого в області зимників, що існували у сарматів на узбережжі Азовського моря.

2. Північніше Суботова в околицях с. Жаботин Кам'янського району Черкаської області виявлено поодинокі поховання. В урні серед залишків трупоспалення була залізна пряжка трапецієподібної форми з округлою головкою (рис. 4, 1). Подібні пряжки трапилися в Молочанському могильнику²² і в похованнях з сарматськими матеріалами в Золотій Балці²³, Неаполі, Нижньому Рогачику.

3. Ще далі на північ, поблизу с. Бучаки Канівського району Черкаської області при дослідженні оборонних споруд городища Бабина Гора, в засипці рову було знайдено фрагментовану чернолощену чашу²⁴, яка мала зооморфну ручку, що зображувала ведмедя (рис. 4, 4). Подібні за стилем ручки нехарактерні для зарубинецької кераміки, і тому знахідки їх досі не були відомими. Посудина з Бабиної Гори зроблена, очевидно, під впливом сарматської кераміки, для якої зооморфні ручки є звичайним явищем²⁵.

4. Поблизу Києва за 40 км на південь від нього, на березі р. Стугни є пізньозарубинецьке поселення відкритого типу в с. Таценки Обухівського району Київської обл. Тут разом з типовим зарубинецьким матеріалом I ст. до н. е.— I ст. н. е. знайдено бронзове кільце від зброї, прикрашене з зовнішнього боку шишечками-відростками, аналогічне відомим з сарматських поховань Молочанського могильника²⁶.

5. На південній околиці Києва 1966 р. були розпочаті розкопки Пирогівського могильника²⁷, судячи з усього, одного з найбільших могильників зарубинецької культури на Середньому Подніпров'ї. В кількох похованнях з нього трапилися предмети сарматського типу. Це — а) глиняна курильниця, б) глечик з зооморфними ручками, в) бронзова пластина від нагайки, г) фрагментована залізна пряжка.

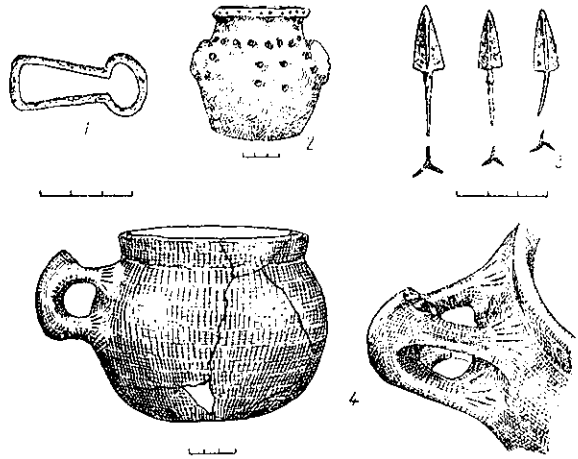

Рис. 4. Предмети сарматського типу з зарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я:

1 — з поховання біля с. Жаботин; 2 — з Пирогівського могильника; 3, 4 — з городища Бабина Гора.

²⁰ Максимов Е. В. Памятники зарубинецкого типа в с. Суботове.— КСИА АН УССР, 1960, № 9.

²¹ Вязьмитина М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаненко Г. Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівка і радгоспу «Аккермень». — АП УРСР, 1960, т. 8. (Далі — Вязьмитина М. І. та ін. Вказ. праця).

²² Вязьмитина М. І. та ін. Вказ. праця, рис. 68, 8.

²³ Вязьмитина М. І. Золотобалковский могильник, с. 133, рис. 66, 7.

²⁴ Максимов Е. В., Терпиловский Р. В., Цыдровская Л. А. Отчет о раскопках городища и могильника у с. Бучаки в 1975 г.— НА ІА АН УРСР.

²⁵ Абрамова М. П. О керамике с зооморфными ручками.— СА, 1969, № 2, с. 70.

²⁶ Вязьмитина та ін. Вказ. праця, рис. 69, 13.

²⁷ Кубишев Д. І. Деякі підсумки дослідження Пирогівського могильника (розкопки 1966—1967 рр.).— Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976.

Глиняна курильниця²⁸ являла собою невеликий горщик з відігнутими назовні вінцями, прикрашеними пальцьовими ямками. По шийці горщика зроблено 25 круглих дірочок, ще 20 розміщено по корпусу — по дві з кожного боку п'яти ребристих вертикальних ручок. З них збереглися тільки дві, інші три ручки були спеціально відбиті, і колишня курильниця покладена до могили замість кухля (рис. 4, 2). У сарматів найпоширенішими були курильниці циліндричної форми, що ж до горшкоподібних, то такі знайдені на городищі Золота Балка серед сарматських матеріалів I ст. до н. е.—I ст. н. е.²⁹, в мавзолеї Неаполя Скифського³⁰; траплялися вони в Ольвії, на Керченському півострові, а також на Середньому Подністров'ї, де виявлено сарматський могильник поблизу с. Киселів³¹.

Зооморфні ручки глечика сильно стилізовані, їх схожість з головою рогатої тварини видна в наявності двох конусоподібних виступів у верхній частині кожної ручки. Проте глеки з такими ручками є типовою формою для сарматської зооморфної кераміки³². До речі, відомі вони й серед пізніх матеріалів нижньодніпровських городищ Золота Балка і Гаврилівка³³, уламок подібної ручки був знайдений і на пізньозарубинецькому поселенні Оболонь в Києві³⁴.

Бронзова пластина від нагайки трапилася у похованні, добре датованому фібулою кінця I ст. до н. е. Пластина мала вигляд тонкої завитої в спіраль стрічки шириною 1 см, прикрашеної по краях крапковим орнаментом. Очевидно, металева стрічка обвивала дерев'яне руків'я нагайки, цього неодмінного предмета спорядження кінного воїна, добре відомого, наприклад, у скіфів³⁵.

Деформоване у вогні поховального вогнища залізне кільце було основою округлої поясної пряжки—предмета, невідомого серед зарубинецьких старожитностей, проте повсюдно поширеного у сарматів³⁶.

Такими є нечисленні знахідки речей сарматської культури, що трапилися на зарубинецьких пам'ятках Середнього Подніпров'я. Що ж до зарубинецької кераміки у достовірно сарматських похованнях, то є лише один такий факт, який локалізується з далеким Півднем. Тут, в самому пониззі Дніпра, на лівому його березі поблизу м. Каховки в звичайному за обрядом та інвентарем сарматському підкурганному тілопокладенні трапилася типова чорнолощена зарубинецька миска³⁷ I ст. до н. е.

Ще два поховання в курганах з зарубинецькою керамікою виявлено на лівому березі Дніпра, але значно північніше, на межі степової зони з Лісостепом, в гирлі р. Псел (біля сіл Верхня Мануйлівка та Дяченки)³⁸. Проте за поховальним обрядом (тілоспалення) і інвентарем (дротяні середньолатенські фібули, намистини, а також наконечник списа), похованих тут слід вважати скоріше належними до зарубине-

²⁸ Кубишев А. І. Вказ. праця, рис. 3, 13.

²⁹ Вязьмітіна М. І. Золота Балка, с. 79.

³⁰ Шульц П. Н. Мавзолей Неаполя Скифського. М., 1953, табл. 21.

³¹ Винокур І. С., Вакулєнко Л. В. Киселовський могильник I—II вв. н. е.—КСИА АН ССРСР., 1967, № 112, с. 126—132.

³² Абрамова М. П. О керамике с зооморфными ручками, с. 70.

³³ Вязьмітіна М. І. Золота Балка, с. 135; Погребова Н. Н. Позднескифские городища на Нижнем Днепре, рис. 34, 10.

³⁴ Шовкопляс Г. М. Дослідження на березі Почайни в Києві.—АДУ в 1969 р., вип. 4, К., 1972, рис. 1, 5.

³⁵ Археологія Української РСР, т. 2, К., 1971, с. 135. Аналогічна за виглядом і орнаментом, але не бронзова, а золота стрічка була в пізньоскіфському царському кургані Товста Могила. (Див.: Мозолевський Б. Н. Курган Толстая Могила близ г. Орджоникідзе на Україні.—СА, 1972, № 3, с. 281).

³⁶ Вязьмітіна та ін. Вказ. праця, рис. 26, 5 та ін.

³⁷ Симоненко Л. В. Новые сарматские погребения Нижнего Поднепровья.—Скифы и сарматы. К., 1977, с. 221, 223.

³⁸ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры, с. 59.

цького племені, ніж до сарматів. Ці впускні поховання в давніх курганах епохи бронзи відбивають, очевидно, події, пов'язані з пересуванням в II ст. до н. е. зарубинецького населення на Південь, до Нижнього Подніпров'я, так само, як і відоме поховання з золотими ритуальними речами і зарубинецькою та античною керамікою, виявлене у насипу валу Знам'янського нижньодніпровського пізньоскіфського городища³⁹.

Особливу категорію знахідок становлять предмети сарматської зброї, виявлені під час недавніх розкопок зарубинецьких городищ. Мова йде про залізні черешкові трилопатеві невеликі за розміром наконечники стріл (рис. 4, 3), в сарматській належності яких не може

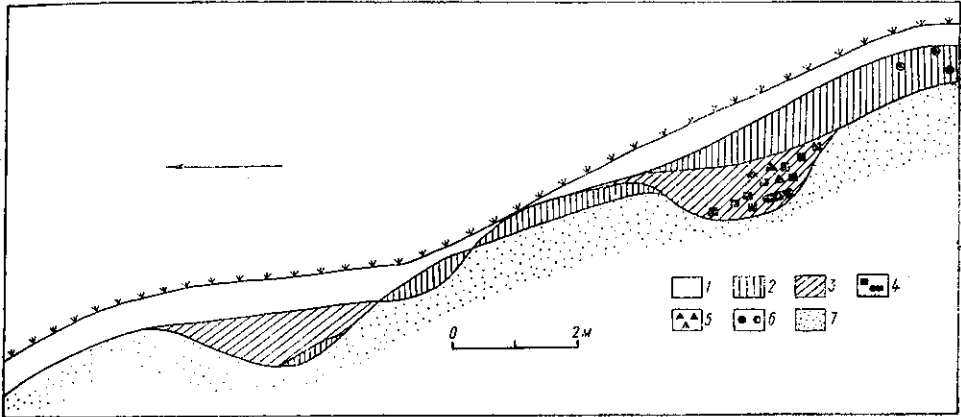

Рис. 5. Розріз залишків укріплень городища Бабина Гора:

1 — рослинний шар, 2 — насип валів, 3 — заповнення ровів, 4 — обгорілі деревини, вугілля, 5 — обгріта глиняна обмазка огорожі, 6 — наконечники стріл, 7 — материк.

бути жодного сумніву. У сарматів стріли з такими наконечниками входять до складу озброєння з I ст. до н. е. по I ст. н. е.⁴⁰ Проте час їх появи на зарубинецьких городищах Середнього Правобережного Подніпров'я може бути віднесений до I ст. н. е., адже відомо за даними писемних джерел, що сармати розташувались на Правобережжі Дніпра не раніше початку I ст. до н. е.

Час загибелі зарубинецьких городищ можна ще звузити, коли припустити, що він мусив припадати на період між появою сарматів в степовому Правобережжі і виникненням в лісостеповій зоні сарматських могильників. Таке припущення є цілком імовірним, оскільки у давніх племен культ предків відігравав першорядну роль⁴¹, і тому могильники могли виникати лише на своїй племінній території, а лісостепове Правобережжя стало нею для сарматів лише в другій чверті I ст. до н. е. Саме так датується початок функціонування сарматського могильника на р. Тясмині біля с. Калантаєва⁴², до річч, розташованого недалеко від городища і могильника зарубинецької культури в с. Суботів.

Отже, друга чверть або ж кінець I ст. н. е. означає період інтенсифікації сарматських наскоків на Середнє Подніпров'я, які привели до загибелі зарубинецьких городищ і до трансформації самої зарубинецької культури цієї території.

Розкопки на городищах околиць Канева (Бабина Гора, рис. 5) та Києва (Ходосівка, рис. 6) показують саме такий їх фінал. Наконечники стріл знайдено тут в земляних валах, що оточували площадку городи-

³⁹ Погребова Н. Н. Погребения на земляном валу акрополя Каменского городища.— КСИИМК, 1956, вып. 63, с. 94—97.

⁴⁰ Хазанов А. М. Очерки военного дела сарматов. М., 1971, табл. 19, рис. 23, 25.

⁴¹ Геродот. История. Л., 1972, кн. 4, абз. 127, с. 218—219.

⁴² Шукин М. Б. Сарматские памятники Среднего Поднепровья..., с. 46.

ща. Нижче, в ровах простежено виразні сліди пожежі — перепалений до червоного шар глиняної обмазки, яка входила в конструкцію оборонних стін, побудованих на вершині валів, де виявлені залишки обгорілих стовпів, що були основою для цих стін.

На інших придніпровських городищах, де знайдені наконечники сарматських стріл, картина цілком аналогічна (Монастирсьок), хоч, може, і не така виразна у зв'язку з слабо помітними слідами пожежі (Пилипенкова Гора).

Наведеними фактами вичерпуються відомі на сьогодні дані про зарубинецько-сарматські контакти. Вони вказують на спорадичність і випадковість цих зв'язків і на їх опосередкований характер. Знайомство

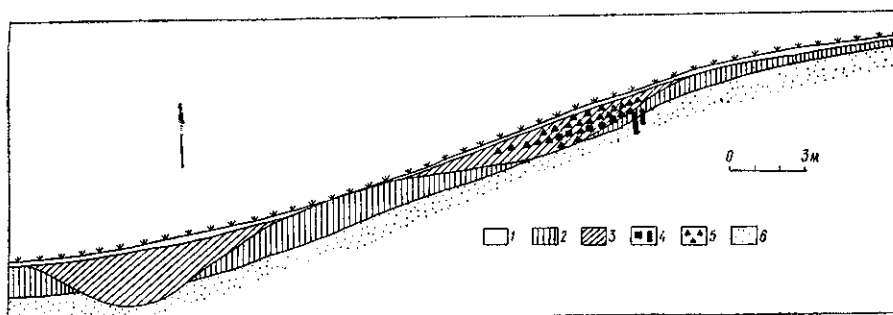

Рис. 6. Розріз залишків укріплень Ходосівського городища:

1 — рослинний шар, 2 — насип валів, 3 — заповнення ровів, 4 — рештки обгорілих стовпів огорожі, 5 — обгоріла глиняна обмазка огорожі, 6 — материк.

зарубинецького Середнього Подніпров'я з предметами сарматської культури сталося, очевидно, з допомогою населення нижньодніпровських городищ, що були, без сумніву, тими транзитними пунктами, через які товари античних центрів Північного Причорномор'я, насамперед, Ольвії, надходили в глибинні області Подніпров'я.

Ці городища підтримували певні стосунки з сарматами Лівобережжя, а з рубежу н. е., коли останні просунулися через Дніпро, вони опинилися в сарматському оточенні. Саме до цього часу відноситься поява в матеріальній культурі нижньодніпровських поселень досить численних предметів сарматських типів — мечів, наконечників стріл, кераміки, поясних пряжок, фібул, сережок тощо⁴³. Звідси разом з традиційними товарами античного виробництва, що йшли на Північ, туди ж могли потрапити і ці предмети сарматського ужитку, знайдені при розкопках зарубинецьких пам'яток Середнього Подніпров'я.

Е. В. МАКСИМОВ

Взаимоотношения зарубинецких и степных племен Поднепровья

Резюме

Зарубинецкое население Среднего Поднепровья издавна находилось в дружественных отношениях и поддерживало тесные контакты с позднескифским миром Нижнего Поднепровья, который известен по остаткам городищ, обнаруженных возле сел Золотая Балка, Гавриловка, Любимовка, Каменка и др.

Эти поселения являлись хозяйственной периферией античных государств Северного Причерноморья, в первую очередь — близко находившейся к ним Ольвии. Позднескифские поселения служили транзитными пунктами, из которых на Север, в районы, занятые зарубинецкими племенами Среднего Поднепровья, шли товары античного изготовления — амфоры с вином, столовая посуда, украшения из стекла и бронзы. И если

⁴³ Взялітіна М. І. Золота Балка, с. 121, рис. 61.

посуды и украшений на зарубинецких памятниках найдено немного, то обломки амфор встречаются постоянно, в материалах поселений они составляют ощутимую часть находок (до 10%).

Подобные факты указывают на существование прочных и долговременных, по крайней мере, с последней трети III в. до н. э. по первую половину I в. н. э., экономических связей Среднего и Нижнего Поднепровья. Об этом же говорят и частые находки чернолощеной столовой посуды зарубинецких среднеднепровских типов, сделанные во время раскопок нижнеднепровских городищ. Поскольку такая керамика являлась предметом домашнего изготовления, можно высказать предположение о наличии в составе населения нижнеднепровских городищ людей со Среднего Поднепровья — носителей зарубинецкой культуры. Нижнеднепровские могильники также содержат погребения с ритуальными сосудами зарубинецкого типа. Они встретились в женских и детских могилах, что конкретизирует наши представления о составе зарубинецкого населения на Нижнем Днепре.

На зарубинецких памятниках Среднего Поднепровья встречены и предметы сарматской культуры. Однако их очень немного. Относятся они к I в. до н. э. — началу I в. н. э., то есть ко времени, когда сарматы, находясь в приазовских степях, непосредственных контактов с Средним Поднепровьем иметь не могли. В начале I в. н. э. они продвинулись на Правобережье и, возможно, с середины I в. н. э. начали проникать в Лесостепь, совершая военные набеги. Об этом свидетельствуют находки сарматских наконечников стрел, обнаруженных нами во время раскопок последних лет среди сожженных укреплений зарубинецких городищ на всем Среднем Поднепровье — от Канева на юге до Киева на севере. Эти разрушения, вместе с наличием постоянной военной угрозы, были главной причиной запустения зарубинецкой области на Среднем Днепре и трансформации этой поднепровской культуры с конца I в. н. э.